

STARK TAMÁS
HOSSZÚ ÚT AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSHOZ
Doktori disszertáció

Opponensi vélemény

Stark Tamás doktori munkájában a holokauszt történetének, és ezen belül a magyarországi zsidóság ellen elkövetett genocídiumnak azt a fejezetét dolgozza fel, amely – ahogy a szerző írja - nem kapott eddig jelentőségének megfelelő súlyt a történeti munkákban, holott nemcsak önmagában, mint a magyarországi tömeges és tömeggyilkossággal végződő deportálások első állomása jelent fontos fejezetet a holokauszt történetében, hanem azért is, mert egyik állomása volt annak az évtizedekkel korábban kezdődő útnak, aminek a magyar zsidók 1944-ben való tömeges meggyilkolása volt a végpontja. Stark álláspontja szerint az út egészének feltárása nélkül csak töredékesen lehet megérteni a tragikus végkifejlethez vezető folyamatot.

A disszertáció bevezetőjében Stark áttekinti a kérdés irodalmát, és bemutatja, hogy a rendszerváltozás előtti történeti munkák közül csak néhány fordított nagyobb figyelmet az 1941. júliusában és augusztusában a Szovjetunió megszállt ukrajnai területén végbement tömeggyilkosságokra, és a rendszerváltozás után megjelent, tényfeltáró elemzések is csak a hosszú történelmi folyamatok menetéből kiemelt, egyedi eseményként mutatják be a történeteket. Stark meggyőzően érvel amellett, hogy ez a megközelítés nem elégséges a teljes megértéshez, amihez nemcsak long durée szemlélet, hanem nemzetközi összehasonlítás is szükséges. A disszertáció mindkét téren komoly előrelépés a téma eddigi feldolgozásaihoz képest.

A disszertáció bevezetőjében Stark kitér arra a komoly emlékezetpolitikai vitára is, ami a közelmúltban zajlott le az 1941-es deportálások értelmezéséről és az értük való felelősségről. A konfliktust Szakály Sándor kijelentése váltotta ki, aki nem zsidóellenes, hanem idegenrendészeti intézkedésnek nevezte a deportálást, és a korabeli magyar kormányzat felelőségének relativizálására alkalmas érveket fogalmazott meg. A holokauszt kutatóinak

többsége elutasította Szakály vitatott álláspontját, amit Stark sem fogad el (kár, hogy annak forrását a jegyzetekben nem jelöli meg), de a Szakállal vitába szálló kutatók érveit is kiegészíteni, sőt meghaladni szándékozik. A disszertáció első célja a tárgyalt események lehető legpontosabb rekonstruálása a rendelkezésre álló források alapján, a második cél annak a történeti útnak a bemutatása, ami az „idegen zsidók” deportálásához és az ukrajnai tömeggyilkosságokhoz vezetett, és végül a magyarországi folyamatok összehasonlítása a régió már országaiban – elsősorban Lengyelországban, Szlovákiában és Romániában – lezajlott hasonló folyamatokkal.

Stark tétele szerint két történelmi tényező összefonódása vezetett az ún. „idegen”, „külhonos”, „hontalan” és hasonló jelzőkkel ellátott keleteurópai – és köztük a magyarországi – zsidóság egy jelentős csoportjának kirekesztéséhez, diszkriminálásához és végül fizikai üldöztetéséhez. Az első az a változás volt, ami az állampolgárság intézményének jelentésében és súlyában az első világháború után végbement, a második pedig a politikai antiszemitizmus radikális erősödése a vizsgált régióban. A disszertáció bemutatja, hogyan vált egy korábban nem különösebben fontos adminisztratív kategória, az állampolgárság fontos rendező elvvé a háború utáni békekötések során és azok dokumentumaiban, különösen a kisebbségvédelem kontextusában, és az etnikai alapú határmódosítások következményeképpen. Rámutat arra, hogy míg a béke- és kisebbségvédelmi szerződések többnyire az illetőséget és a születési helyet tekintették az állampolgárság alapjául, addig a magyar rendelkezések a leszármazást, azaz a vérségi elvet alkalmazták a bonyolult és sokszor homályosan megfogalmazott állampolgársági kritériumok meghatározásakor, megnyitva a lehetőséget a különféle diszkriminatív értelmezések előtt. Ezek legfőképpen a zsidóságot érintették, mert – ahogy Stark bemutatja – már a dualizmus korának antiszemita irodalmában is jelen volt, és fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott a keleti – galíciai – zsidók ellenőrizetlen bevándorlásával és ennek következtében a magyar lakosság térvésztesével való fenyegetés. Stark rámutat, hogy ez a statisztikailag hamis bevándorlás-mítosz ideológiai konstrukció volt, amely lehetővé tette a politikai célokra használható bűnbakképzést. „A magyar zsidóságnak az asszimiláció sikeressége és politikai szempontok alapján „jókra” és „rosszakra” történő felosztásával, valamint a galíciai zsidóság bűnbakká tételével – írja – „megszületett az a szemlélet, amely már a Horthy-korszak elején egyfajta „ideológiai” háttérrel adott a >nemkívánatos< zsidók” kitoloncolásához.”

Starknak ez a következtetése igaz, a galíciai bevándorlás toposza centrális helyet foglalt el a dualizmus korának antiszemita diskurzusaiban, mind az asszimiláció – úgy mond –

megtorpanása miatt aggódó liberális, mint pedig a radikális antiszemita közegben, mint pl. a tiszzaeszlári vérvád idején. A gondolatmenet, amely a következtetéshez vezet, azonban néhol némiképp leegyszerűsítő. Egy kalap alá veszi például Jászi Oszkár és más polgári radikálisok – kétségtelenül a korabeli előítéletekhez illeszkedő – írásait egyrészt a feudálkapitalizmusnak tekintett tiszta-istváni rendszer támogatása miatt „Feudaljud”-nak nevezett zsidó felső rétegről, másrészt a középkorias vonásokkal leírt, asszimilálhatatlannak tartott keleti zsidóságról azokkal az antiszemita szövegekkel, amiket például a Katolikus Néppárt ideológusai hangoztattak, jóllehet míg a polgári radikális diskurzusok voltaire-i módon a modernizáció gátjaként tekintettek a zsidóságra, addig az utóbbi érvelés egy modernizációellenes retorika része volt. Általában véve is a dolgozatban kissé elnagyolt a magyarországi zsidó asszimilációról adott kép, amin sokat javított volna Karády Viktor erre vonatkozó munkáinak használata.

A disszertáció alapvető és sok elsődleges forrás felhasználásával részletesen kidolgozott része az a fejezet, amelyben Stark körültekintően dekonstruálja „külföldi zsidóság” a Horthy-korszakban használt fogalmát. Az elemzés meggyőzően érvel amellett, hogy a fogalom meghatározásának bizonytalansága és alig leplezetten szándékolt körvonalazatlansága, homályossága nagyban hozzájárult a későbbi fejlemények alakulásához, mindenekezzel azzal, hogy szélesre nyitotta a hatósági értelmezés és a bürokratikus önkény terét. Ezzel megteremtődött a lehetőség a politikai igényeknek megfelelő törvényalkalmazásra és a rendszerszerű diszkriminációra a napi bürokratikus intézkedések terén, amivel a helyi bürokráciák minden szinten éltek is, különösen az állampolgárság igazolását megkövetelő iratok kiadása és elfogadása során. Stark sokféle konkrét példát hoz fel ezekre az eljárásokra, igazolva tételét arról, hogy az antiszemita diszkrimináció már 1920-tól folyamatosan a bürokratikus mentalitás szerve része volt a Horthy-rendszer különféle apparátusaiban.

A disszertáció fontos részét képezik azok a fejezetrészek, amelyek az „idegen zsidókról” a régió más országaiban folytatott diskurzusokat, törvényhozási aktusokat és diszkriminatív gyakorlatokat tárgyalják. Az elemzés elsősorban olyan országokra terjed ki, amelyekben a holokauszt, akárcsak Magyarországon, rettenetes pusztítást okozott a zsidó népesség körében, mint Románia, Csehszlovákia és Lengyelország. A disszertáció meggyőzően érvel amellett, hogy ezekben az újonnan létrejött vagy új régiókkal gyarapodott államokban hasonló volt az a konceptuális keret, amelyben a különféle helyi antiszemita ideológusok és politikusok a „hontalan” zsidókról a konstruált állampolgársági kritériumok alkalmazásával gondolkodtak, és az is hasonló volt, ahogy ezeket a diszkriminációs gyakorlatok, majd a fizikai üldöztetés során alkalmazták. Stark nemcsak a hasonlóságokat, hanem a helyi eltéréseket is korrekt

módon mutatja be. Mindazonáltal a szembeötlő hasonlóságok felvetik a kérdést, hogy nem lehetett-e volna szélesebbre venni az összehasonítás perspektíváját, és olyan eseteket is tárgyalni, mint például a tárgyalt régiótól távol eső Franciaország, ahol a német megszállás után szintén jelentősen különböztek a kategoriálisan megkülönböztetett „hontalan” és „hazai” zsidók túlélési esélyei. Ez az összehasonlítás módszertani szempontból is új eredményeket hozhatott volna azzal, hogy kiderülhetett volna, nem alkalmasabb-e a zsidóellenesség és a zsidóüldözések történeti elemzésére az utóbbi időkben sokszor javasolt „transznacionális” – azaz a nemzetállami tárgyalási kereteken átlépő – megközelítés, különösen a tárgyalt kérdésben, hiszen számos történeti munka rámutatott, hogy az első világháború utáni évtizedekben etnikai csoportok államilag előmozdított vagy kikényszerített áttelepítése és a népességcsere gondolata kontinensszerte elterjedt része volt a politika gondolkodásnak – ahogy ezt egyébként Stark is megemlíti.

A disszertáció törzsét azok a fejezetek teszik ki, amelyekben Stark – ahogy a bevezetőben ígérte – a deportálások és tömeggyilkosságok lefolyásának a lehető legpontosabb bemutatására törekszik. Ezekben a rankei maximát – wie es eigentlich gewesen – követő fejezetekben mutatkoznak meg a szerző legértékesebb történetírói kvalitásai: az események sorának pontos, elsődleges források alapján rekonstruált és más rekonstrukciókkal összehasonlított kritikai bemutatása. Stark elsősorban magyar források – levéltári gyűjtemények, visszaemlékezések, bírósági dokumentumok, szépirodalmi munkák és személyes interjúk – alapján aprólékosan bemutatja a döntéshozatal folyamatát, az intézményi és politikai szereplők szerepét, befolyását az események kimenetelére, a kritikus döntések eddig sokszor nem kielégítő pontossággal rekonstruált helyét, idejét és szereplőit. Az aprólékos részletességgel kidolgozott kép beteljesíti a szerző ígérte: meghaladja az eddig ismert munkákat a történelmi tények bemutatása terén. Fontos hozadéka ennek a rekonstrukciónak, hogy nemcsak a deportálásokat kezdeményező és kivitelező intézmények iratait használja, hanem elemzi a magyar és nemzetközi zsidó szervezetek és a magyar mentőakciók erőfeszítéseit a deportálások volumenének korlátozására, az áldozatok számának csökkentésére, és az amerikai képviselő dokumentumainak felhasználásával azt is bizonyítja, hogy milyen kevés eszköz, illetve hajlandóság volt komolyabb beavatkozásra. A genocídium bemutatásával kapcsolatban felvethető egyetlen kritikai szempont az lehet, hogy valószínűleg itt is hozzájárult volna az események megértéséhez a transznacionális szemlélet, azaz annak vizsgálata, hogy a kamenyec-podolszkij-i esetre is alkalmazható-e Timothy Snyder tétele, ami szerint a „véres övezetben” elkövetett tömeggyilkosságok brutalitását az államhatalom ottani totális összeomlása és az annak helyén maradt őr tette lehetné.

A deportálások után kezdődő genocídium folyamatának részletes bemutatása során Stark nemcsak magyar, hanem német archív forrásokat is használ, és egy-két helyen helyi – ukrán és orosz - forrásokra is támaszkodik. Bár ismeretes, hogy milyen nehéz, sőt sokszor lehetetlen feladat a volt szovjet archívumokban való kutatás, talán itt mégis fontos lett volna kísérletet tenni a helyi források alaposabb feltérképezésére, mert – mint pl. Timothy Snyder és mások már rámutattak -, az „elkövetők” (ez esetben magyar és német intézmények, szervek, személyek) körében keletkezett iratokban sokszor nem jelennek meg olyan tényezők, amik az iratokat keletkeztető szempontjából irrelevánsnak minősültek, de korántsem voltak azok. A forráskritika néhány más esetben is lehetne több tekintettel az elemzett forrás keletkezésének és keletkeztetésének kontextusára, a szöveg mögötti rejtett intenciókra. A legjobb alkalmat ilyen szövegelemzésre például a deportálás egyik fő kezdeményezőjének és végrehajtójának, Kozma Miklósnak önvádoló vallomása adhatta volna, amit Cs. Szabó Lászlónak tett, hiszen itt Cs. Szabó nézeteinek előzetes ismerete nagyban befolyásolhatta azt, ahogy Kozma az eseményekről vele beszélt. Ugyan ez a szempont felmerülhet néhány más egodokumentum és vizsgálati/bírósági anyag elemzésekor is. Starknak például igaza van abban, hogy a háború utáni népbírósági eljárások sokszor ideológiai célokat is követtek, így – mint rámutat - a KEOKH vezetői elleni második perben is, miközben valószínűleg ekkor született meg az elkövetett bűnök súlyának megfelelő ítélet. Forráselemzést igénylő kérdés, hogy az ítéletet fedő ideológiai máznak mi volt ebben az esetben a funkciója: valóban ideológiai premisszákból eredeztetették-e az ítéletet, vagy pedig ezeket csupán az egyébként a büntettekkel arányos ítélet legitimálására használták.

A disszertáció bőszes rálátást nyújt mindazokra a mechanizmusokra, amelyek lehetővé teszik a megalapozott ítéletalkotást a felelősség kérdésében. Stark bemutatja, hogy a „hontalan” zsidók elleni intézkedések követelése már a 19. század utolsó harmadától szerves része volt az antiszemita gondolatvilágnak, az első világháború után pedig domináns elemévé vált minden olyan diskurzusnak, ami a „zsidókérdés megoldásában” kereste a választ az ország problémáira. Stark érvelése azt az intencionalista álláspontot támasztja alá, amelyik – mint például Kádár Gábor, Vági Zoltán és Kovács M. Mária munkái – az antiszemitizmust a Horthy-korszak folytonosan jelenlévő, a vezető elit gondolkodását végig meghatározó vonásának tartja, és az antiszemita politika intenzitásának változásait a pillanatnyi, konjunkturális politikai változásokkal – például a külföld várható reakcióival -, és nem az antiszemita törekvések gyengülésével vagy épp erősödésével magyarázza. Stark is rámutat arra, hogy a „hontalan zsidók” elleni radikális álláspontok külföldi nyomásra, a nemzetközi közvéleményre való

tekintettel halkultak el ideiglenesen a húszas években, és nem pedig azért, mert az azokat hangoztatók pozíciókat vesztek volna a politikai és közéletben. Bemutatja azt is, hogy a deportálásokról való döntéshozatal és az előkészítés folyamatában a KEOKH, a Honvéd Vezérkar, valamint a kárpátaljai kormányzói biztosság egymástól szinte teljesen függetlenül vett részt, nem állapítható meg, hogy melyik szerv kezdeményezett, ki lépett először, a különböző kormányzati szervek közötti laza kooperációra csak a deportálás végrehajtása előtt került sor. Kozma Miklós, a kormányzói biztos pedig mindent megtett annak érdekében, hogy gyorsan megszerezze a kormány támogatását a deportáláshoz, anélkül, hogy bármiféle külső nyomás készítette volna erre. Mindez arra mutat, hogy az intézkedést a kormányzat valamennyi szintjén magától értetődőnek tekintették, és csak a technikai kivitelezés igényelt koordinált döntéshozatalt. Formálisan léteztek ugyan olyan jogi szabályok, amelyek megnehezíthették volna például olyanok deportálását, akik bizonyítani tudták állampolgárságukat, vagy megkönnyíthette volna az ezt igazoló iratok beszerzését, ha az illetékes hatóságok követik az írott rendeleteket. De ezek pontosan azért nem tartották be az írott szabályokat, mert nem akarták azokat betartani. Stark számos megrázó konkrét esetet hoz fel annak igazolására, hogy az apparátusok minden szintjén jelen lévő antiszemitizmus hogyan járult hozzá az események radikalizálódásához és tragikus végkifejletéhez (lásd pl. 188-189. old.). Stark azonban - talán túlzottan is - tartózkodik attól, hogy alapos, sok releváns forrással alátámasztott, az intencionalizmusra hajló elemzéséből általános elméleti következtetések vonjon le, pedig ezzel nagyban hozzájárulhatna a felelősség kérdéseiről a történészek között régóta zajló vitákhoz.

Összességében leszögezném, hogy Stark Tamás disszertációja egy érett kutató nagyszabású, hatalmas szakirodalmi tudást mozgósító műve. Mindezek alapján fenntartás nélkül támogatom Stark Tamás doktori disszertációjának nyilvános vitára bocsátását, és javaslom, hogy a Bizottság ítélje meg számára az MTA doktora címet.

Kovács András

MTA doktora